

تحلیلی بر نگارش‌های «الموضوعات» در اهل سنت

بر پایه کتاب «موسوعة الأحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة»

مهدی مهریزی*

چکیده

یکی از مباحث مورد توجه محدثان، پرداختن به احادیث ضعیف و جعلی است. این نوشتار، ضمن معرفی یکی از آثار نوشته شده در این موضوع توسط دانشمندان اهل سنت، وامداری آن را از دیگر کتاب مورد بررسی قرار داده و سپس به تحلیل این گونه نوشته‌ها پرداخته است. **کلید واژه‌ها:** احادیث اهل سنت، احادیث جعلی و ضعیف، کتاب‌های الموضوعات.

درآمد

یکی از مباحثی که در دانش‌های حدیثی مورد اهتمام محدثان بوده، پرداختن به احادیث جعلی و ضعیف است. این امر در میان اهل سنت جایگاه ویژه‌ای داشته و آثار متعددی درباره آن تألیف کرده‌اند. نویسندگان کتاب *موسوعة الأحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة* نوشته‌های این عرصه را از آغاز، تا زمان نگارش کتاب^۱ (سال ۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۹م یعنی ده سال قبل) ۷۸ اثر معرفی کرده‌اند که با خود این اثر ۷۹ عنوان کتاب می‌شود. گفتنی است این تعداد، کتاب‌های منتشر شده و مطبوع است و قهراً اگر تعداد کتب غیر مطبوع بدان افزوده شود، این آمار بیشتر خواهد شد. تحلیل این آثار از جهات گوناگون می‌تواند افق‌هایی را برای پژوهش‌های بیشتر در زمینه احادیث جعلی و ضعیف بگشاید. در این مقاله مطالبی را، بر پایه کتاب یاد شده، در دو قسمت عرضه می‌داریم: نخست، گزارشی از کتاب‌های *الموضوعات* بر اساس قرون، تعداد نویسندگان و فراوانی آنها و نیز سبک آنها ارائه داده و سپس به تحلیل این نگارش‌ها در چهار محور پرداخته و در پایان، نتایج پژوهش را عرضه می‌داریم.

* استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.

۱. مشخصات کتابشناختی این اثر چنین است: *موسوعة الأحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة*، اعداد: علی حسن علی الحلبی و ابراهیم طه القیسی و حمد محمدمراد، ریاض: مکتب المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م، ۱۵ جلد.

یک. گزارش کتاب‌های الموضوعات

۱. فهرست کتب برپایه قرون

۱. نسخة نبيط بن شريط الاشجعي في الأحاديث الموضوعة، نبيط بن شريط بن انس الاشجعي، صحابي.
۲. الأربعون الودعانية الموضوعة، ابو نصر محمد بن علي بن عبيد الله الموصلي (۴۰۲ - ۴۹۴ق).^۲
۳. تذكرة الحفاظ: اطراف احاديث كتاب المجروحين لابن حبان، محمد بن طاهر بن علي بن احمد المقدسي (۴۴۸ - ۵۰۷ق).
۴. ذخيرة الحفاظ المخرج على الحروف والالفاظ: ترتيب احاديث الكامل في تراجم الضعفاء و علل الحديث، محمد بن طاهر بن علي بن احمد المقدسي (۴۴۸ - ۵۰۷ق).
۵. الاباطيل والمناكير والمشاهير، ابو عبد الله حسين بن ابراهيم بن حسين بن جعفر الجورقاني (ح ۴۷۰ - ۵۴۳ق).
۶. الموضوعات، ابو الفرج ابن الجوزي (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۷. كتاب القصاص، ابو الفرج ابن الجوزي (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۸. العلل المتناهية في الاحاديث الواهية، ابو الفرج ابن الجوزي (ح ۵۱۲ - ۵۹۷ق).
۹. الاحاديث الموضوعة في الاحكام المشروعة، زين الدين عمر بن بدر بن سعيد الموصلي (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۰. الوقوف على الموقف، زين الدين عمر بن بدر بن سعيد الموصلي (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۱. المغنى عن الحفظ والكتاب بقولهم: لا يصح شيء في هذا الباب، زين الدين عمر بن بدر بن سعيد الموصلي (۵۵۷ - ۶۲۲ق).
۱۲. موضوعات الصغاني، حسن بن محمد بن الحسن العدوي الصغاني (۵۵۷ - ۶۵۰ق).
۱۳. الدر الملتقط في تبیین الغلط، حسن بن محمد بن الحسن العدوي الصغاني (۵۷۷ - ۶۵۰ق).
۱۴. تخريج الاحاديث الضعاف من سنن الدار القطنی، عبد الله بن يحيى بن ابي بكر الغساني الجزائري (م ۸۲ق).
۱۵. احاديث القصاص، تقی الدين احمد بن شهاب الدين ابن تيميه (۶۶۱ - ۷۲۸ق).
۱۶. رسالة لطيفة في احاديث متفرقة ضعيفة، محمد بن احمد بن عبد الهادي ابن قدامة (۷۰۴ - ۷۴۴ق).

۲. یادآوری می‌شود قلمداد کردن این دو کتاب به عنوان الموضوعات نادرست است؛ زیرا نویسندگان این دو کتاب، احادیث جعلی و ضعیف را گرد نیاورده‌اند، بلکه خود این دو کتاب متهم به جعل و وضع شده‌اند و تعبیر «الموضوعة» در انتهای نام این دو کتاب از نویسندگان نیست.

۱۷. ترتیب الموضوعات، محمد بن احمد بن عثمان الذهبي (۶۷۳ - ۷۴۸ق).
۱۸. احاديث مختارة من موضوعات الجورقاني و ابن الجوزي، محمد بن احمد ذهبي (۶۷۳ - ۷۴۸ق).
۱۹. مختصر الاباطيل والموضوعات، محمد بن احمد ذهبي (۶۷۳ - ۷۴۸ق).
۲۰. الموضوعات في المصايح للبعوي واجوبة الحافظ ابن حجر العسقلاني عليها، عمر بن علي بن عمر ابو حفص القزويني (۶۸۳ - ۷۵۰ق).
۲۱. المنار المنيف في الصحيح والضعيف، محمد بن ابو بكر الزرعي، ابن القيم الجوزية (۶۹۱ - ۷۵۱ق).
۲۲. الاحاديث التي لا اصل لها في كتاب الاحياء، عبد الوهاب بن علي تاج الدين السبكي (۷۲۸ - ۷۷۱ق).
۲۳. التذكرة في الأحاديث المشتهرة أو اللئالي المنتورة في الاحاديث المشهورة، محمد بن بهادر بن عبد الله الزركشي (۷۴۵ - ۷۹۴ق).
۲۴. خاتمة سفر السعادة، محمد بن يعقوب بن محمد الفيروزآبادي (۷۲۹ - ۸۱۷ق).
۲۵. تبين العجب بما ورد في شهر رجب، احمد بن علي ابن حجر العسقلاني (۷۷۳ - ۸۵۲ق).
۲۶. المقاصد الحسنة في بيان كثير من الأحاديث المشتهرة على الألسنة، محمد بن عبد الرحمن السخاوي (۸۳۱ - ۹۰۲ق).
۲۷. اللئالي المصنوعة في الاحاديث الموضوعة، جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر السيوطي (۸۴۹ - ۹۱۱ق).
۲۸. ذيل اللئالي المصنوعة، السيوطي (۸۴۵۹ - ۹۱۱ق).
۲۹. تحذير الخواص من اكاذيب القصاص، السيوطي (۸۴۵۹ - ۹۱۱ق).
۳۰. الدرر المنتشرة في الاحاديث المشتهرة، السيوطي (۸۴۵۹ - ۹۱۱ق).
۳۱. التعقبات على الموضوعات، السيوطي (۸۴۵۹ - ۹۱۱ق).
۳۲. الغماز على اللماز في الاحاديث المشتهرة، نور الدين ابو الحسن السمهودي (۸۴۴ - ۹۱۱ق).
۳۳. تمييز الطيب من الخبيث فيما يدور على ألسنة الناس من الحديث، عبد الرحمن بن علي بن محمد ابن الديبع (۸۶۶ - ۹۴۴ق).
۳۴. الشذرة في الاحاديث المشتهرة، ابو عبد الله محمد بن علي بن محمد ابن طولون الدمشقي (۸۸۰ - ۹۵۳ق).
۳۵. تنزيه الشريعة المرفوعة عن الاخبار الشنيعة الموضوعة، سعد الدين علي بن محمد بن علي بن عبد الرحمن بن عراق (۹۰۷ - ۹۶۳ق).
۳۶. تذكرة الموضوعات، محمد طاهر بن علي الصديقي الهندي (۹۱۴ - ۹۸۶ق).

۳۷. الاسرار المرفوعة في الاخبار الموضوعة [وهو الموضوعات الكبرى]، نور الدين علي بن محمد بن سلطان، ملا علي القاري (م ۱۰۱۴ ق).
۳۸. المصنوع في معرفة الحديث الموضوع [وهو الموضوعات الصغرى]، ملا علي القاري (م ۱۰۱۴ ق).
۳۹. الفوائد الموضوعة في الاحاديث الموضوعة، مرعي بن يوسف بن ابي بكر الكرمي المقدسي (م ۱۰۳۳ ق).
۴۰. اتقان ما يحسن من الاخبار الدائرة على اللسن، محمد بن بدر الدين محمد العامري القرشي (۹۷۷ - ۱۰۶۱ ق).
۴۱. مختصر المقاصد الحسنة في بيان كثير من الاحاديث المشتهرة على الألسنة، محمد بن عبد الباقي بن يوسف بن احمد الزرقاني (۱۰۵۵ - ۱۱۲۲ ق).
۴۲. الجدل الحديث في بيان ما ليس بحديث، احمد بن عبد الكريم بن سعود العامري (م ۱۱۴۳ ق).
۴۳. كشف الخفاء ومزيل الالباس عما اشتهر من الاحاديث على ألسنة الناس، اسماعيل بن محمد بن عبد الهادي الجراحي (۱۰۸۷ - ۱۱۶۲ ق).
۴۴. التنكيث والافادة في تخريج احاديث خاتمة سفر السعادة، محمد بن حسن ابن همّات الدمشقي (۱۰۹۱ - ۱۱۷۵ ق).
۴۵. الكشف الالهى عن شديد الضعيف والموضوع والواهى، محمد بن محمد الحسيني الطرابلسي السندوسي (م ۱۱۷۷ ق).
۴۶. النوافح العطرة في الاحاديث المشتهرة، محمد بن احمد بن جار الله الصعدي (۱۱۸۱ ق).
۴۷. النخبة البهية في الاحاديث المكذوبة على خير البرية، محمد بن محمد بن احمد السنباوي (۱۱۵۴ - ۱۲۳۲ ق).
۴۸. الموضوعات في الاحياء أو الاعتبار في حمل الاسفار، محمد امين بن علي بن محمد سعيد السويدي العراقي (۱۲۰۰ - ۱۲۴۶ ق).
۴۹. الفوائد المجموعة في الاحاديث الموضوعة، محمد بن علي بن محمد الشوكاني (۱۱۷۳ - ۱۲۵۰ ق).
۵۰. اسنى المطالب في احاديث مختلفة المراتب، ابوعبد الله محمد بن السيد درويش الحوت (۱۲۰۹ - ۱۲۷۶ ق).
۵۱. حسن الاثر فيما فيه ضعف واختلاف من حديث وخبر و اثر، محمد بن السيد درويش الحوت (۱۲۰۹ - ۱۲۷۶ ق).
۵۲. الآثار المرفوعة في الاخبار الموضوعة، محمد عبد الحى بن محمد عبد الحليم الانصارى اللكنوى (۱۲۶۴ - ۱۳۰۴ ق).

۵۳. اللؤلؤ المرصوع فيما لا اصل له او باصله موضوع، شمس الدين محمد بن خليل الطرابلسي القاوقچی (۱۲۲۳ - ۱۳۰۵ق).
۵۴. تحذیر المسلمین من الاحادیث الموضوعه على سيد المرسلین، محمد بن البشير بن محمد حسن ظافر المدني (م بعد از ۱۳۲۹ق).
۵۵. المغیر علی الاحادیث الموضوعه فی الجامع الصغیر، ابو الفیض احمد بن محمد بن الصدیق الغماری (- ۱۳۸۰ق).^۳
۵۶. سلسله الاحادیث الضعیفه والموضوعه واثرها السیء فی الامه، محمد ناصر الدین الالبانی (۱۳۳۲ - ۱۴۲۰ق).
۵۷. ضعیف الادب المفرد للامام البخاری، الالبانی.
۵۸. ضعیف الجامع الصغیر وزيادته الفتح الكبير، الالبانی.
۵۹. ضعیف سنن ابن ماجه، الالبانی.
۶۰. ضعیف سنن ابی داود، الالبانی.
۶۱. ضعیف سنن الترمذی، الالبانی.
۶۲. ضعیف سنن النسائی، الالبانی.
۶۳. الجامع المصنف مما فی المیزان من حدیث الراوی المضعف، عبدالعزيز بن محمد بن الصدیق الغماری.
۶۴. التهانی فی التعقب علی موضوعات الصغانی، عبدالعزيز بن محمد بن صدیق الغماری.
۶۵. الوضع فی الحدیث، عمر بن حسن عثمان فلاته.
۶۶. المشتهر من الحدیث الموضوع والبدیل الصحیح، عبد المتعال محمد الجبری.
۶۷. لحظ الالفاظ فی الاستدراک والزیاده علی ذخیره الحفاظ المخرج علی الحروف والالفاظ، عبدالرحمن بن عبد الجبار الفریوائی.
۶۸. فضائل افريقية فی الاثار والاحادیث الموضوعه، محمد العروسی المطوی التونسی.
۶۹. احادیث معلة ظاهرها الصحة، ابو عبد الرحمن مقبل بن هادی الوادعی.
۷۰. التحذیر بما قیل لا یصح فی حدیث، بکر بن عبد الله ابو زید.
۷۱. تبییض الصحیفه باصول الاحادیث الضعیفه، محمد عمرو عبد اللطیف.
۷۲. تکمیل النفع بما لم یثبت به وقف ولا رفع، محمد عمرو عبد اللطیف.
۷۳. الاحادیث القدسیه الضعیفه والموضوعه، ابو عبد الله احمد بن احمد العیسوی.
۷۴. جنة المرتاب بنقد المغنی عن الحفظ والکتاب، ابو اسحاق الحوینی.

۳. نویسندگان از اینجا تا آخر را به عنوان معاصر معرفی کرده و تاریخ ولادت و وفات را نیاورده‌اند. ما نیز آنان را ذیل قرن پانزدهم تحلیل می‌کنیم.

۷۵. *النافلة فی الاحادیث الضعیفة والباطلة*، ابو اسحاق الحوینی.

۷۶. *الاخبار بمافات من احادیث الاعتبار*، علی رضا بن عبد الله بن علی رضا.

۷۷. *سلسلة الاحادیث التي لا اصل لها واثرها السیء فی العقيدة والفقه والسلوك*، ابو اسامة سلیم بن عید الهلالي.

۷۸. *نصيحة الداعية فی اجتناب الاحادیث الضعیفة والواهية*، مجموعة من طلبة العلم.

۲. فراوانی نویسندگان

این ۷۸ اثر را ۵۵ نویسنده تحریر کرده‌اند: ۴۳ نویسنده هر کدام یک اثر تألیف کرده‌اند، ولی ۱۲ نفر دیگر ۳۵ اثر باقیمانده را؛ که ترتیب فراوانی آثار این ۱۲ نویسنده از این قرار است:

۱. آلبانی (۷ اثر) شماره‌های ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲
۲. سیوطی (۵ اثر) شماره‌های ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱
۳. ذهبی (۳ اثر) شماره‌های ۱۷، ۱۸، ۱۹
۴. ابن جوزی (۳ اثر) شماره‌های ۶، ۷، ۸
۵. عمر بن بدر بن سعید (۳ اثر) شماره‌های ۹، ۱۰، ۱۱
۶. صغانی (۲ اثر) شماره‌های ۱۲، ۱۳
۷. ابن القیسرانی (۲ اثر) شماره‌های ۳، ۴
۸. ملا علی قاری (۲ اثر) شماره‌های ۳۷، ۳۸
۹. محمد بن درویش (۲ اثر) شماره‌های ۴۹، ۵۰
۱۰. عبدالعزیز بن غماری (۲ اثر) شماره‌های ۶۳، ۶۴
۱۱. ابو اسحاق الحوینی (۲ اثر) شماره‌های ۷۴، ۷۵
۱۲. محمد عمرو عبد اللطیف (۲ اثر) شماره‌های ۷۱، ۷۲

۳. کتاب‌های اصلی و فرعی

مراد از «اصلی»، کتاب‌هایی است که نویسندگان دیگر با نظر بدان کتابی را تألیف کرده‌اند؛ مثل این که آن را تلخیص یا نقد یا استدراک و ذیل‌نویسی و یا چند نمونه از آن را جمع کرده باشند.

۱. *ذخيرة الحفاظ المخرج على الحروف والالفاظ*، محمد طاهر بن علی بن احمد المقدسی، ش ۴.

– *لحظ الالفاظ فی الاستدراک والزیادة على ذخيرة الحفاظ*، عبدالرحمن بن عبد الجبار

الفریوئی، ش ۶۷

۲. *الاباطیل والمناکیر*، جورقانی، ش ۵.

– *احادیث مختاره*، ذهبی، ش ۱۸.

– *مختصر الاباطیل*، ذهبی، ش ۱۹.

۳. *الموضوعات*، ابن جوزی، ش ۶.

۱۷. - ترتیب الموضوعات، ذهبی، ش ۱۷.
۱۸. - احادیث مختاره، ذهبی، ش ۱۸.
۱۹. - مختصر الاباطیل، ذهبی، ش ۱۹.
۲۷. - اللئالی المصنوعه، سیوطی، ش ۲۷.
۲۸. - ذیل اللئالی، سیوطی، ش ۲۸.
۳۱. - التعقیبات، سیوطی، ش ۳۱.
۳۵. - تنزیه الشریعه، ابن عراق، ش ۳۵.
۴. - المعنی عن الحفظ، موصلی، ش ۱۱.
۷۴. - جنة المراتب بتقد المعنی، ابو اسحاق الحوینی، ش ۷۴.
۵. موضوعات الصغانی، صغانی، ش ۱۲.
۶۴. - التهانى فى التعقب، غماری، ش ۶۴.
۲۲. ۶. الاحادیث التى لا اصل لها فى كتاب الاحیاء، سبکی، ش ۲۲.
۴۸. - الموضوعات فى الاحیاء، محمد امین السویدی، ش ۴۸.
۷۶. - الاخبار بمافات من احادیث الاعتبار، علی رضا بن عبد الله بن علی رضا، ش ۷۶.
۷. التذکرة فى الاحادیث المشتهرة، زرکشی، ش ۲۳.
۳۰. - الدرر المنتشرة، سیوطی، ش ۳۰.
۲۴. ۸. خاتمة سفر السعادة، فیروزآبادی، ش ۲۴.
۴۴. - التنکیت، ابن همام دمشقی، ش ۴۴.
۲۶. ۹. المقاصد الحسنه، سخاوی، ش ۲۶.
۴۱. - مختصر المقاصد الحسنه، زرقانی، ش ۴۱.
۳۳. - تمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی السنة الناس من الحدیث، ابن الدبیع، ش ۳۳.
۲۷. ۱۰. اللئالی المصنوعه، سیوطی، ش ۲۷.
۲۸. - ذیل اللئالی، سیوطی، ش ۲۸.
۳۵. - تنزیه الشریعة المرفوعة عن الاخبار الشنیعة الموضوعه، ابن عراق، ش ۳۵.
۳۳. ۱۱. تمییز الطیب من الخبیث فیما یدور علی السنة الناس من الحدیث، ابن الدبیع، ش ۳۳.
۵۰. - اسنى المطالب فى احادیث مختلفة المراتب، محمد بن السید درویش الحوت، ش ۵۰.
۴۰. ۱۲. اتقان ما یحسن، عامری قرشی، ش ۴۰.
۴۲. - الجدل الحثیث فی بیان ما لیس بحدیث، ابن سعودی العامری، ش ۴۲.
- در واقع، این ۷۸ عنوان کتاب، بر اساس این دسته بندی، به سه گروه تقسیم می‌شوند:

۱. کتب اصلی ۱۵ عنوان
۲. کتب فرعی یا ناظر ۲۸ عنوان
۳. غیر آن دو ۳۵ عنوان

۴. سبک کتاب‌ها

کتب الموضوعات از نظر سبک و شیوه یکسان نیستند، بلکه به گونه‌های مختلف قابل تقسیم‌اند که به برخی از آن با ذکر نمونه اشاره می‌کنیم:

۱. برخی از این کتاب‌ها به گردآوری روایات ضعیف یا جعلی پرداخته‌اند و هیچ گونه نظم و ترتیبی در آنها موجود نیست؛ مانند شماره‌های ۱، ۲ و ۷.
۲. برخی دیگر به گردآوری روایات پرداخته، ولی از نظم و ترتیب برخوردارند و علاوه بر آن به ذکر دلیل ضعف یا جعل نیز می‌پردازند؛ مانند شماره‌های ۵، ۶ و ۸.
۳. برخی از این کتب تنها به استخراج احادیث ضعیف از کتاب‌های دیگر پرداخته‌اند؛ مانند شماره‌های ۳، ۴، ۱۴، ۲۰، ۲۲، ۵۵ و ۵۷ - ۶۳.
۴. برخی از کتاب‌های الموضوعات به بیان قاعده برای شناخت احادیث جعلی پرداخته‌اند؛ مانند: شماره ۲۱، المنار المنیف.

دوم. تحلیل نگارش‌ها

چنان که در مقدمه یاد شد، تحلیل نگارش‌ها بر اساس قرون و مناطق جغرافیایی و گرایش‌های فکری نویسندگان و نیز محورهایی که در آن حدیث جعل شده می‌تواند افق‌هایی را برای پژوهش‌های گسترده بگشاید. در اینجا تحلیل این نگارش‌ها را در چهار محور دنبال می‌کنیم:

۱. تحلیل بر پایه پراکندگی و فراوانی در قرون،
 ۲. تحلیل بر پایه شهرها و مناطق جغرافیایی،
 ۳. تحلیل بر اساس گرایش‌های فکری و مذهبی نویسندگان،
 ۴. تحلیل بر اساس تعداد روایات مجعول و موضوعات آنها.
- شرح این محورها از این قرار است:

۱. تحلیل بر پایه پراکندگی و فراوانی بر حسب قرون

پراکندگی کتاب‌ها بر اساس قرون بدین صورت است:

قرن اول	(۱۱ اثر)	ش ۱
قرن پنجم	(۱۲ اثر)	ش ۲، ۳
قرن ششم	(۱۵ اثر)	ش ۴ - ۸
قرن هفتم	(۱۶ اثر)	ش ۹ - ۱۴
قرن هشتم	(۱۹ اثر)	ش ۱۵ - ۲۳

قرن نهم	(ش ۲۴ و ۲۵ اثر)
قرن دهم	(ش ۲۶ - ۳۶ اثر)
قرن یازدهم	(ش ۳۷ - ۴۰ اثر)
قرن دوازدهم	(ش ۴۱ - ۴۶ اثر)
قرن سیزدهم	(ش ۴۷ - ۵۰ اثر)
قرن چهاردهم	(ش ۵۲ - ۵۴ اثر)
قرن پانزدهم	(ش ۵۵ - ۷۸ اثر)

آمار فراوانی بر اساس قرون بدین صورت است:

قرن ۱۵	۲۴ اثر
قرن ۱۰	۱۱ اثر
قرن ۸	۹ اثر
قرن ۷ و ۱۲	هر کدام ۶ اثر
قرن ۶	۵ اثر
قرن ۱۱ و ۱۳	هر کدام ۴ اثر
قرن ۱۴	۳ اثر
قرن ۵ و ۹	هر کدام ۲ اثر
قرن ۱	۱ اثر

چنان که ملاحظه می‌شود، بیشترین آثار در این سه دوره تدوین شده است:

قرن پانزدهم	۲۴ اثر
قرن دهم	۱۱ اثر
قرن هشتم	۹ اثر

۲. تحلیل بر پایه شهرها و مناطق جغرافیایی

شهرها به ترتیب کثرت تألیف بدین شرح‌اند:^۴

۱. دمشق	۲۲ اثر	شماره‌های ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۱۹، ۲۱، ۲۲، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۳، ۴۲، ۴۴، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰، ۶۱، ۶۲، ۶۵
۲. مصر	۱۸ اثر	شماره‌های ۲۳، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۴۱، ۴۷، ۴۶، ۴۹
۳. موصل	۴ اثر	شماره‌های ۲، ۹، ۱۰، ۱۱
۴. بغداد	۴ اثر	شماره‌های ۶، ۷، ۸، ۴۸

۴. یادآوری می‌کند که در تحلیل کتاب‌ها، بر اساس شهرها، از شماره ۶۵ تا آخر، محل نشر به عنوان شهر و منطقه جغرافیایی منظور شده است.

۵. تونس	۴ اثر	شماره‌های ۵۵، ۶۳، ۶۴ و ۶۸
۶. یمن	۳ اثر	شماره‌های ۳۳، ۴۶، ۴۹
۷. مدینه	۲ اثر	شماره‌های ۱ و ۵۴
۸. بیت المقدس	۲ اثر	شماره‌های ۳ و ۴
۹. لاهور	۲ اثر	شماره‌های ۱۲ و ۱۳
۱۰. هند	۳ اثر	شماره‌های ۳۶ و ۵۲، ۶۷
۱۱. بیروت	۴ اثر	شماره‌های ۵۰ و ۵۱، ۶۸ و ۷۴
۱۲. عراق	۱ اثر	شماره ۴۸
۱۳. طرابلس	۲ اثر	شماره‌های ۴۵ و ۵۳
۱۴. فلسطین	۱ اثر	شماره ۳۹
۱۵. هرات	۲ اثر	شماره‌های ۳۷ و ۳۸
۱۶. قزوین	۱ اثر	شماره ۲۰
۱۷. شیراز	۱ اثر	شماره ۲۴
۱۸. کویت	۱ اثر	شماره ۷۸
۱۹. ریاض	۲ اثر	شماره‌های ۷۰، ۷۸

تقسیم شهرها را نیز به صورت منطقه‌ای می‌توان چنین تنظیم کرد:

۱. شام	۳۰ اثر
دمشق	۲۲ اثر
طرابلس	۲ اثر
بیروت	۴ اثر
بیت المقدس	۲ اثر
فلسطین	۱ اثر
۲. مصر	۱۱ اثر
۳. عراق	۹ اثر
موصل	۴ اثر
بغداد	۴ اثر
عراق	۱ اثر
۴. شبه جزیره عربستان	۷ اثر
مدینه	۲ اثر
ریاض	۲ اثر
یمن	۳ اثر

۵. شبه قاره هند	۵ اثر
لاهور	۲ اثر
هند	۳ اثر
۶. ایران	۴ اثر
قزوین	۱ اثر
شیراز	۱ اثر
هرات	۲ اثر
۷. تونس	۴ اثر
۸. کویت	۱ اثر

۳. تحلیل بر اساس گرایش‌های فکری و مذهبی نویسندگان

در این تحلیل، گرایش فکری نویسندگان عمدتاً از جهت مذهب فقهی منظور شده است، ولی برخی تعبیرها چون سلفی، صوفی، محدث و ادیب در مواردی به کار رفته که نویسندگان، گرایش فقهی نداشته‌اند (مانند سلفی‌های معاصر) و یا گرایش آنها به دست نیامده است. یادآوری می‌کند برای برخی از این نویسندگان، گاه توصیف‌های دیگری نیز در کتب شرح حال آمده است: مانند حافظ، مورخ، متکلم، مفسر، فقیه، اصولی که از آن صرف‌نظر شده و عنوانی که بتواند گویای جهت‌گیری فکری باشد انتخاب شده است:

۱. شافعی	۲۰ اثر	شماره‌های ۱۷ - ۳۳، ۳۵، ۴۰، ۴۲، ۴۳، ۴۸
۲. حنفی	۱۲ اثر	شماره‌های ۹ - ۱۳، ۴۴، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۴۵، ۵۲، ۵۳
۳. سلفی	۸ اثر	شماره‌های ۴۹، ۵۶ - ۶۲
۴. حنبلی	۷ اثر	شماره‌های ۶ - ۸، ۱۵، ۱۶، ۲۱، ۳۹
۵. محدث	۶ اثر	شماره‌های ۵، ۱۴، ۲۰، ۳۶، ۵۰، ۵۱
۶. صوفی	۳ اثر	شماره‌های ۵۵، ۶۳، ۶۴
۷. مالکی	۳ اثر	شماره‌های ۴۱، ۴۷، ۵۴
۸. ظاهری	۲ اثر	شماره‌های ۳ و ۴
۹. ادیب	۱ اثر	شماره ۴۶
۱۰. نامعلوم	۲ اثر	شماره‌های ۱ و ۲

۴. تحلیل بر اساس تعداد روایات مجعول و موضوعات آنها

این تحلیل را برپایه فهرست سه جلدی همین موسوعه استخراج کرده‌ایم. در این کتاب ۳۱۵۷۷ حدیث ضعیف و جعلی فهرست شده است. این تعداد را نویسندگان در فهرست سه جلدی کتاب در ۶۱ موضوع دسته‌بندی کرده‌اند. در این جا نخست، عناوین را بر اساس طبقه‌بندی

موضوعی نویسندگان با ذکر تعداد حدیث می‌آوریم و سپس میزان فراوانی احادیث را در موضوعات نشان خواهیم داد:

۱. عناوین و تعداد ابواب و تعداد احادیث^۵

۱. التوحید	۱۱ باب	۲۱۹ حدیث
۲. الایمان	۱۱ باب	۵۸۷ حدیث
۳. السمعیات و الغیبیات	۱۷ باب	۴۳۴ حدیث
۴. الانبیاء و التاریخ	۸ باب	۴۲۶ حدیث
۵. العلم	۳۰ باب	۱۲۹۶ حدیث
۶. الشعر و الشعراء	۱ باب	۶۳ حدیث
۷. الاعتصام بالسنة و ذم البدع	۱۷ باب	۴۰۰ حدیث
۸. الطهارة	۳۷ باب	۱۲۴۷ حدیث
۹. الحيض	۷ باب	۱۱۶ حدیث
۱۰. الصلوة	۵۰ باب	۲۰۵۰ حدیث
۱۱. صلوة التطوع	۱۳ باب	۶۸۵ حدیث
۱۲. المساجد	۱۶ باب	۲۴۵ حدیث
۱۳. الجمعة	۱۶ باب	۳۴۰ حدیث
۱۴. صلوة العیدین	۱۰ باب	۲۰۳ حدیث
۱۵. صلوة الاستسقاء	۲ باب	۱۴ حدیث
۱۶. الکسوف	۱ باب	۳۲ حدیث
۱۷. الجنائز	۳۰۰ باب	۴۴۶ حدیث
۱۸. الزکاة	۲۴ باب	۴۷۱ حدیث
۱۹. الصیام	۲۶ باب	۷۸۴ حدیث
۲۰. الاعتکاف	۴ باب	۲۲ حدیث
۲۱. الحج	۲۶ باب	۷۱۲ حدیث
۲۲. الجهاد	۳۶ باب	۵۹۰ حدیث
۲۳. المغازی والسير	۱۸ باب	۱۰۷ حدیث
۲۴. الصيد و الذبائح	۱۷ باب	۲۵۹ حدیث
۲۵. النکاح	۴۹ باب	۱۳۰۳ حدیث
۲۶. الرضاع والمحرمات	۵ باب	۴۵ حدیث

۵. یادآوری می‌شود شمارش احادیث، با توجه به عدم شماره‌گذاری در کتاب، توسط نویسنده انجام شده است.

۲۷. الطلاق	باب ۱۷	۱۶۹ حدیث
۲۸. اللعان	باب ۳	۳۲ حدیث
۲۹. العتق	باب ۹	۱۱۲ حدیث
۳۰. المعایش و الحرف	باب ۱۲	۳۷۵ حدیث
۳۱. البیوع	باب ۳۲	۴۴۶ حدیث
۳۲. الزرع والمساقاة	باب ۷	۶۸ حدیث
۳۳. اللقطة	باب ۴	۱۵ حدیث
۳۴. الفرائض والوصیة	باب ۷	۱۲۳ حدیث
۳۵. الهدايا و الهبات	باب ۵	۷۷ حدیث
۳۶. النذر	باب ۵	۴۳ حدیث
۳۷. الايمان	باب ۱۰	۵۸ حدیث
۳۸. الاحكام و القضايا	باب ۱۶	۳۰۸ حدیث
۳۹. الحدود و العقوبات	باب ۳۱	۴۸۷ حدیث
۴۰. الاشربة	باب ۱۶	۳۶۶ حدیث
۴۱. الامارة	باب ۲۰	۳۱۱ حدیث
۴۲. الاطعمة	باب ۶۳	۱۲۳۲ حدیث
۴۳. اللباس	باب ۲۱	۴۵۲ حدیث
۴۴. الزينة	باب ۳۱	۷۳۵ حدیث
۴۵. الطب و المرض	باب ۳۴	۸۲۵ حدیث
۴۶. الرؤيا	باب ۵	۵۴ حدیث
۴۷. فضائل النبی	باب ۳۵	۱۵۱۶ حدیث
۴۸. الفضائل و المثالب	باب ۵۲	۲۸۱۰ حدیث
۴۹. فضائل القرآن	باب ۲۲	۱۰۴۹ حدیث
۵۰. تفسير القرآن	باب ۱۱۵	۵۵۸ حدیث
۵۱. البلدان و البقاع	باب ۲۲	۵۳۳ حدیث
۵۲. الاوقات و الازمنة	باب ۱۰	۲۲۱ حدیث
۵۳. الذكر و الدعا	باب ۳۵	۱۱۱۴ حدیث
۵۴. الزهد و الرقائق	باب ۴۵	۲۵۵۵ حدیث
۵۵. الآداب	باب ۴۰	۱۲۰۰ حدیث
۵۶. السلام	باب ۱۱	۲۳۳ حدیث

۵۷. البر و الصلة	باب ۲۸	۱۴۰۳ حدیث
۵۸. الفتن و اشراط الساعة	باب ۲۲	۶۸۱ حدیث
۵۹. اليوم الاخر	باب ۱۰	۳۶۷ حدیث
۶۰. الجنة و النار	باب ۲۰	۲۴۴ حدیث
۶۱. الكبائر	باب ۳۳	۱۰۴۸ حدیث

۲. فراوانی احادیث ضعیف یا جعلی در عناوین یاد شده:

۱. الفضائل و المثالب	۲۸۱۰ حدیث
۲. الزهد و الرقائق	۲۵۵۵ حدیث
۳. الصلوة	۲۰۵۰ حدیث
۴. فضائل النبی	۱۵۱۶ حدیث
۵. البر و الصلة	۱۴۰۳ حدیث
۶. النکاح	۱۳۰۳ حدیث
۷. العلم	۱۲۹۶ حدیث
۸. الطهارة	۱۲۴۷ حدیث
۹. الاطعمة	۱۲۳۲ حدیث
۱۰. الآداب	۱۲۰۰ حدیث
۱۱. الذکر و الدعا	۱۱۱۴ حدیث
۱۲. فضائل القرآن	۱۰۴۹ حدیث
۱۳. الكبائر	۱۰۴۸ حدیث
۱۴. الطب و المرض	۸۲۵ حدیث
۱۵. الصيام	۷۸۴ حدیث
۱۶. الزينة	۷۳۵ حدیث
۱۷. الحج	۷۱۲ حدیث
۱۸. صلوة التطوع	۶۸۵ حدیث
۱۹. الفتن و اشراط الساعة	۶۸۱ حدیث
۲۰. الجهاد	۵۹۰ حدیث
۲۱. الايمان	۵۸۷ حدیث
۲۲. تفسير القرآن	۵۵۸ حدیث
۲۳. البلدان و البقاع	۵۳۳ حدیث

۲۴. الحدود و العقوبات	۴۸۷ حدیث
۱۸ الزکاة	۴۷۱ حدیث
۲۵. اللباس	۴۵۲ حدیث
۲۶. البیوع	۴۴۶ حدیث
۲۷. الجنائز	۴۴۶ حدیث
۲۸. السمعیات و الغیبیات	۴۳۴ حدیث
۲۹. الانبیاء و التاریخ	۴۲۶ حدیث
۳۰. الاعتصام بالسنة و ذم البدع	۴۰۰ حدیث
۳۱. المعایش و الحرف	۳۷۵ حدیث
۳۲. الیوم الآخر	۳۶۷ حدیث
۳۳. الاشریة	۳۶۶ حدیث
۳۴. الجمعة	۳۴۰ حدیث
۳۵. الامارة	۳۱۱ حدیث
۳۶. الاحکام و القضايا	۳۰۸ حدیث
۳۷. الصيد و الذبائح	۲۵۹ حدیث
۳۸. المساجد	۲۴۵ حدیث
۳۹. الجنة و النار	۲۴۴ حدیث
۴۰. السلام	۲۳۳ حدیث
۴۱. الاوقات و الازمنة	۲۲۱ حدیث
۴۲. التوحید	۲۱۹ حدیث
۴۳. صلوۃ العیدین	۲۰۳ حدیث
۴۴. الطلاق	۱۶۹ حدیث
۴۵. الفرائض و الوصیة	۱۲۳ حدیث
۴۶. الحيض	۱۱۶ حدیث
۴۷. العتق	۱۱۲ حدیث
۴۸. المغازی و السیر	۱۰۷ حدیث
۴۹. الهدایا و الهبات	۷۷ حدیث
۵۰. الزرع و المساقاة	۶۸ حدیث
۵۱. الشعر و الشعراء	۶۳ حدیث
۵۲. الايمان	۵۸ حدیث

۵۳. الرؤیا	۵۴ حدیث
۵۴. الرضاع والمحرّمات	۴۵ حدیث
۵۵. النذر	۴۳ حدیث
۵۶. اللعان	۳۲ حدیث
۵۷. الکسوف	۳۲ حدیث
۵۸. الاعتکاف	۲۲ حدیث
۵۹. اللقطة	۱۵ حدیث
۶۰. صلوٰة الاستسقاء	۱۴ حدیث

سه. نتایج تحلیل‌ها

در این تحلیل به دنبال آن هستیم که روشن شود:

۱. کدام یک از جریان‌های فکری و فرقه‌ها و مذاهب نسبت به حدیث موضوع و ضعیف دغدغه و حساسیت بیشتر داشته‌اند؛ عقل‌گرایان، ظاهرگرایان و یا متمایل‌ها به گرایش‌های صوفیانه.
۲. کدام مناطق و نیز در چه برهه‌های زمانی این دغدغه‌ها بیشتر بوده است و البته در این صورت، بررسی شرایط فرهنگی و تاریخی آن ادوار زمانی و نیز آن شهرها می‌تواند به کشف این رابطه کمک کند.
۳. در چه موضوعاتی بیشتر جعل و وضع صورت گرفته و یا احادیث آن متهم به ضعف شده است.
۴. چه مقدار این کتاب‌ها را فرقه‌ها و مذاهب علیه یکدیگر نوشته‌اند. به سخن دیگر، اگر حنبلی‌ها الموضوعات نوشته‌اند، به احادیثی اشاره دارند که در کتب رایج حدیثی گردآمده یا به احادیثی که متکلمان و یا شافعی‌ها در کتاب‌های خود آورده‌اند؟ و... موارد دیگر.

بر این اساس، می‌گوییم آمارهای یاد شده در قسمت تحلیل‌ها این نتایج را نشان می‌دهد:

الف. از نظر ادوار زمانی سه قرن بیشترین تألیف را داشته است:

قرن پانزدهم ۲۴ اثر

قرن دهم ۱۱ اثر

قرن هشتم ۹ اثر

ب. دو منطقه جغرافیایی بیشترین تألیف را در خود شاهد بوده است:

دمشق ۲۲ اثر

مصر ۱۱ اثر

ج. از نظر گرایش‌های فکری این ترتیب را شاهد هستیم:

شافعی‌ها ۲۰ اثر

حنفی‌ها ۱۲ اثر

سلفی‌ها ۸ اثر

حنبل‌ها ۷ اثر

اگر مسأله را به گونه‌ای دیگر مطرح کنیم که سلفی‌ها و حنبلی‌ها و نیز ظاهری‌ها در واقع به یک جریان فکری با طیف وسیع تعلق دارند، در آن صورت، آمار چنین می‌شود:

شافعی ۲۰ اثر

سلفی - حنبلی - ظاهری ۱۹ اثر

حنفی ۱۲ اثر

د. از نظر موضوعات نیز با این ترتیب مواجه هستیم:

از نظر عناوینی که در آنها حدیث ضعیف یا مجعول وجود دارد:

الفضایل والمثالب با ۲۸۱۰ حدیث، بیشترین و صلوۃ الاستسقاء با چهارده حدیث، کمترین رقم را دارند. این ارقام را به این صورت نیز می‌توان منظور داشت:

۱. بیشتر از دو هزار: ۳ عنوان (الفضایل والمثالب، الزهد و الرقائق، الصلوۃ).

۲. بیشتر از هزار: ۱۰ عنوان (فضائل النبی، البر و الصلة، النکاح، العلم، الطهارة، الاطعمة، الآداب، الذکر و الدعاء، فضایل القرآن، الکبائر).

۳. بیشتر از پانصد: ۱۰ عنوان (الطب و المرض، الصیام، الزینة، الحج، صلوۃ التطوع، الفتن و اشراط الساعة، الجهاد، الايمان، تفسير القرآن، البلدان والبقاع).

۴. بیشتر از صد: ۲۵ عنوان (الحدود والعقوبات، الزکاة اللباس، البیوع، الجنائز، السمعیات و الغیبیات، الانبیاء والتاریخ، الاعتصام بالسنة و ذم البدع، المعایش و الحرف، الیوم الآخر، الاشربة، الجمعة، الإمارة، الاحکام والقضایا، الصيد والذبائح، المساجد، الجنة والنار، السلام، الاوقات والازمنة، التوحید، صلوۃ العیدین، الطلاق، الفرائض والوصیة، الحیض، العتق، المغازی والسیر).

۵. کمتر از صد: ۱۳ عنوان (الهدایا والهبات، الزرع والمساقاة، الشعر والشعراء، الايمان، الرؤیا، الرضاع والمحرمات، النذر، اللعان الکسوف، الاعتکاف، اللقطة، صلوۃ الاستسقاء).

حال اگر سه دوره زمانی قرن هشتم، دهم و پانزدهم را - که بیشترین تألیف را داشته‌اند - با توجه به منطقه جغرافیایی و گرایش فکری مؤلفان با هم نگاه کنیم، این نتیجه به دست می‌آید:

الف. قرن هشتم

۱. تعداد اثر ۹ اثر

۲. شهرها

دمشق ۷ اثر

مصر ۱ اثر

قزوین ۱ اثر

۳. گرایش فکری

شافعی ۵ اثر

حنبللی ۳ اثر
محدث ۱۱ اثر
ب. قرن دهم

۱. تعداد اثر ۱۱ اثر
۲. شهرها

مصر ۷ اثر
دمشق ۲ اثر
یمن ۱ اثر
هند ۱ اثر
۳. گرایش‌های فکری

شافعی ۹ اثر
حنفی ۱ اثر
محدث ۱۱ اثر

ج. قرن پانزدهم

۱. تعداد اثر ۲۴ اثر
۲. شهرها

دمشق ۸ اثر
مصر ۷ اثر
تونس ۳ اثر
بیروت ۲ اثر
ریاض ۲ اثر
هند ۱ اثر
کویت ۱ اثر

۳. گرایش فکری

سلفی ۷ اثر
صوفی ۳ اثر

از نظر کلی چنین می‌توان استنتاج کرد:

قرن هشتم

در این قرن، دمشق پایگاه تدوین آثار الموضوعات بوده است و از نظر فکری تدوین‌ها میان شافعی‌ها و حنبلی‌ها دایر است: شافعی‌ها با ۴ اثر و حنبلی‌ها با ۳ اثر.

شرایط فکری و فرهنگی این عصر را بشار عواد به زیبایی ترسیم می‌کند. او می‌گوید در این قرن از یک سو شافعی‌ها به خاطر حمایت ایوبی‌ها صاحب قدرت و دارای مدراس و موقوفات می‌شوند و از جانب دیگر، حنبلی‌ها قدرت دارند و برخوردار از دارالحديث‌ها و مدرسه‌های فراوانند و نزاع میان آنها سخت و جدی است.

سخن بشار عواد چنین است:

و شهدت دمشق في هذا العصر نزاعاً مذهبياً و عقائدياً حاداً، كان الحُكَّامُ المالِكُ يتدخلون فيه في كثير من الأحيان، فيُناصرون فئةً على أخرى. و كان الأيوبيون قبل ذلك قد عثوا عنايةً كبيرةً بنشر مذهب الإمام الشافعي، فأَسَّسوا المدارس الخاصة به، و أوقفوا عليها الوقوف. و عنوا في الوقت نفسه بنشر عقيدة الأشعري، و اعتبروها السُّنَّةَ التي يجب اتباعها. لذلك أصبحت للأشاعرة قوةً عظيمةً في مصر و الشام. و قد أثر ذلك على المذاهب الاخرى، فأصابها الوهن و الضعف عدا الحنابلة الذين ظلوا على جانب كبير من القوة، و كانت لهم في دمشق مجموعة من دور الحديث و المدارس.

و كان النزاع العقائدي بين الحنابلة و الاشاعرة مضطرباً، زاده اعتماد الحنابلة على النصوص في دراسة العقائد، و اعتماد الاشاعرة على الاستدلال العقلي و البرهان المنطقي في دراستها. و بقدر ما وُلِدَ هذا التعصبُ من تمزق في المجتمع، فإنه وُلِدَ في الوقت نفسه نشاطاً علمياً واضحاً في هذا المضمار، تَمَثَّلَ في الكتب الكثيرة التي أُلِفَتْ فيه. كما ظهر تحيُّز واضح في كثير من كتابات العصر. و كان الجهلُ و الاعتقادُ بالخرافات و المغيبات سائداً بين العوام في المجتمع الدمشقي. و كان التصوف منتشرأ في أرجاء البلاد انتشاراً واسعاً، و ظهر بينهم كثيرٌ من المشعوذين الذين أثروا على العوام أثراً تأثير. بل عملَ الحُكَّامُ المالِكُ علي الاهتمام بهم، و كان لهم اعتقادٌ فيهم، فكان للملك الظاهر بيبرس البندقداري (م ٦٦٦ق) شيخ اسمه الخضر بن أبي بكر بن موسى العدوي، كان «صاحب حالٍ، و نفس مؤثرة، و همة إيليسية، و حال كاهني»، و كان الظاهر يُعَظِّمُهُ، و يزوره أكثر من مرة في الاسبوع، و يطلعه علي أسرارِهِ، و يستصحبه في أسفاره لاعتقاده التام به. و انتشر تقديسُ الأشياء، و الاعتقادُ فيهم، و طلب النذور عند قبورهم، بل كانوا يسجدون لبعض تلك القبور، و يطلبون المغفرة من أصحابها.^٦

قرن دهم

در این قرن، پایگاه اصلی تدوین کتب الموضوعات مصر است و بیشتر تألیف‌ها از آن شافعی‌هاست. اگر سخن بشار عواد را درباره قرن هشتم - که شافعی‌ها و اشاعره در دمشق و مصر قوت گرفتند و نزاع میان

٦ سیر اعلام النبلاء، ج ١، ص ١٣ - ١٤.

آنان و حنبله بالا گرفت و حنبله از قدرت برخوردار بوده‌اند - درست باشد باید گفت که در قرن دهم، حنبله رو به ضعف نهاده‌اند و بیشترین تألیف را شافعی‌ها دارا هستند.

قرن پانزدهم

در این قرن دمشق و مصر شاهد بیشترین تألیف‌هاست و البته از نظر گرایش‌های فکری سلفی‌ها بیشترین اثر را عرضه کرده‌اند.

می‌توان گفت: ارتباط شرق با غرب و ورود مباحث علمی نوین در جوامع اسلامی پیامدهای بسیاری نسبت به حدیث داشته است ایرادهای خاورشناسان به حدیث از سوی نویسندگانی چون گلدزیهر (۱۸۵۰ - ۱۹۲۱م) و شاخت (۱۹۰۲م - ۱۹۶۹م) و برخی دیگر از مستشرقان، مسلمانان را نیز تحت تأثیر قرار داده است.

در مثل سید احمد خان هندی (۱۸۹۸م) در شبه قاره و شاگردانش ایرادهای تندی بر احادیث وارد ساخته‌اند و این ایرادها تا بدانجا می‌رسد که در مصر در سال ۱۹۰۶م،^۷ مقاله‌ای در مجله المنار با عنوان «الاسلام هو القرآن وحده» نوشته می‌شود^۸ و احادیث را یکسر به نقد می‌کشد. روشنفکران اهل سنت چون احمد امین (۱۸۸۶ - ۱۹۵۴م)، رشید رضا (۱۸۶۵ - ۱۹۳۵م) و محمود ابو ریه (زنده در ۱۹۶۵م) ایرادهای فراوانی بر احادیث وارد می‌سازند.^۹ امید است این گزارش و تحلیل که نخستین از نوع خود است برای پژوهشگران سودمند افتد و زمینه‌ای برای پژوهش‌ها عمیق‌تر و گسترده‌تر گردد.

کتابنامه

- الاسلام والحدیث، عبدالمجید الشرفی، تونس: الدار التونسیه، ۱۹۸۹م.
- سیر أعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبی، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۴ق.
- القرآن یون و شبهاتهم حول السنه، خادم حسین الهی بخش، طائف: مکتبة الصدیق، ۱۴۰۹ق.
- مجلة المنار (ماهنامه)، قاهره: محمد رشیدرضا.
- موسوعة الاحادیث والآثار الضعیفة والموضوعة، اعداد: علی حسن علی الحلبی و ابراهیم طه القیسی و حمد محمد مراد، ریاض: مکتب المعارف للنشر والتوزیع، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۹م.

۷. برای نمونه ر.ک: القرآن یون و رد شبهاتهم، ص ۱۷۶.

۸. مجلة المنار، ش ۹، ص ۵۱۷ و ۹۰۶.

۹. الاسلام والحدیث، ص ۹۳-۱۱۱.